

Gudstjänst i Svenska kyrkan

MIKAEL LÖWEGREN

Svenska kyrkans gudstjänstliv kännetecknas idag av stor pluralitet. Vilken typ av gudstjänst det är man firar, hur den gestaltas och vilken musik man använder skiftar i hög grad från församling till församling. Utvecklingen har de senaste decennierna huvudsakligen gått mot att varje lokal gemenskap formar sin egen liturgi. Det är en radikalt annorlunda situation jämfört med för några generationer sedan, då gudstjänsten var hårt reglerad också i detaljer.

Inte bara på liturgins område har Svenska kyrkan gått från en enhetskultur till dagens mångkulturella verklighet. Med början vid mitten av 1800-talet började det gamla enhetssamhället successivt att upplösas. Den principiella skilsmässan mellan kyrka och stat år 2000 markerade slutpunkten för en tusenårig historia av stor religiös enhetlighet. Ett synbart tecken på denna förändrade ställning är att då nya gudstjänstordningar antogs 2017 fick de namnet *Kyrkohandbok för Svenska kyrkan*; det tidigare *Den svenska kyrkohandboken* osynliggjorde de andra samfunden i Sverige.

Med kristendomens genomslag 900–1000 gjordes det som senare skulle bli riket Sverige till en del av den västliga katolska kyrkans internationella gemenskap. Dess latinska rit hade då sedan länge funnit sin utformning, och detta medeltida arv utgör ännu en bas för Svenska kyrkans gudstjänst. Reformationstidens strävanden från och med tidigt 1500-tal ställde Svenska kyrkan i en luthersk tradition, med reformer också av gudstjänstlivet. Den tidiga evangeliska gudstjänsten

kan kallas för en försiktig omgestaltning av den ärvda mässan och dess bruk. Med tiden följde mer radikala omformningar.

I denna brytning mellan arvet och förändringarna uppstår Svenska kyrkan sådan hon framträder: en samtidigt evangelisk och katolsk kyrka. Vilken av dessa strömningar som mest betonats har skiftat och det har alltid pågått en viss kamp om denna kyrkas själ. I nyare tid har arvet från medeltid och reformationstid korsbefruktats med nya influenser från kontinenten och England och så småningom hela den världsvida kyrkan.

Söndagens högmässa

Ryggraden i Svenska kyrkans gudstjänstliv är, principiellt sett, söndagens högmässa. De grundläggande förutsättningarna för gudstjänstlivet finns i *kyrkoordningen*, som innehåller regelverken för kyrkolivet i stort. Där fastställs att Svenska kyrkans gudstjänstböcker är »uttryck för Svenska kyrkans tro, bekännelse och lära« (18 kap., 1 §). Förutom bibeln är gudstjänstböckerna: *kyrkohandboken* (innehåller de antagna gudstjänstordningarna), *evangelieboken* (innehåller de bibeltexter som skall läsas), *psalmboken* (innehåller de gemensamt antagna sångerna) och *En liten bönbok* (innehåller böner för enskild och gemensam andakt).

Gudstjänst skall firas på samtliga sön- och helgdagar i en församling eller ett pastorat (som består av flera församlingar). Det gamla gudstjänstmönstret där församlingen firar Kristi uppståndelses dag (»Herrens dag«, Upp 1:10) har snarast kommit att accentueras i tiden efter reformationen. När helgondagarna och andra mindre helgdagar som hörde till det medeltida kyrkolivet försvann kom söndagen mer i fokus. Idag strukturerar kyrkoårets pedagogik mycket av församllingslivet; de skilda söndagarnas teman präglar ofta även de gudstjänster som firas de efterkommande vardagarna.

Den lokala församlingens kyrkoråd eller församlingsråd skall besluta vilka gudstjänster som firas »utöver högmässa« (kyrkoordningen 17 kap., 6 §). Det förutsätts alltså att ordningen för högmässa används i en församling i Svenska kyrkan. Hur ofta andra gudstjänstformer firas beror på lokal tradition och situation. Annonseras *Mässa* avses i nutida svenskkyrkligt språkbruk en gudstjänst med nattvardsfirande, annon-

seras *Gudstjänst* avses en gudstjänst utan nattvard. *Högmässa* innehåller jämfört med andra former för mässan fler fasta moment och är därmed mer reglerad; på så sätt kvalitetssäkras begreppet.

Själva termen högmässa kommer ur den gamla åtskillnaden mellan söndagens högmässa och andra enklare mässformer (lågmesse). Man lägger inte till moment för att få en högmässa, tvärtom utesluter man vissa moment när man vill förkorta mässan. Högmässan utgör alltså den fullständiga formen för en mässa i Svenska kyrkan, och är den gudstjänst som står i tydligast kontinuitet med den stora kyrkliga traditionen. Utöver högmässan finns idag en mångfald av andra – ofta friare utformade – mässordningar i bruk inom Svenska kyrkan.

Högmässans moment

De två huvuddelarna i varje mässa är läsningarna ur Guds ord med predikan samt firandet av nattvardsmåltiden. Denna tvådelade tyngdpunkt finns även i de lutherska bekännelseskrifternas tanke på att kyrkan är där »ordet rent förkunnas och sakramenten rätt förvaltas» (*Augsburgska bekännelsen*, art. VII). Med en inledande samling och en avslutande sändning får vi en fyrfaldig struktur för mässan, i kyrkohandboken kallad »gudstjänstens grundläggande handlingsmönster». Detta mönster ansluter till den allmänkyrkliga ordning som är rotad i Jesu instiftelse och de första kristnas sammankomster. Högmässans grundstruktur känns igen från Justinus Martyrens beskrivning av mässan sådan den firades omkring år 150 (se inledningskapitlet).

I. Samling

Ingång

Klockringning

Psalm

Inledningsord

Botakt

Bön om förlåtelse–Förlåtelseord

–Tackbön

Bön och lovsång

Kristusrop

Lovsången

Dagens bön

II. Ordet

<i>Bibelläsning</i>	Textläsningar
	Psalm
	Evangelium
<i>Förkunnelse</i>	Predikan
<i>Gensvar</i>	Trosbekännelsen
	Kyrkans förbön

III. Måltiden

»Tog«	Tillredelse/Offertorium
»Tackade«	Eukaristisk bön (Lovsägelsen–Helig –Nattvardsbönen)
	Herrens bön
»Bröt«	Brödsbrytelsen–Fridshälsningen –O Guds Lamm
»Gav«	Kommunionen–Bön efter kommunionen

IV. Sändning

<i>Lovsägelse</i>	Psalm eller Lovprisning
<i>Utsändande</i>	Välsignelsen–Sändningsord Avslutande musik

Mässans inre logik och yttre gestaltning

Samling

Samlingen är högmässans öppning i bot, bön och lovsång. De olika inledande momenten syftar till att föra samman församlingen till en gemenskap inför Gud och förbereda den för att lyssna till Herrens ord och fira måltiden vid Herrens bord. Inledningen varierar efter kyrkoårets skiftningar och kan till exempel få en enklare gestaltning i fastetiden före påsk.

Mässan börjar med klockringning och en gemensamt sjungen ingångspsalm. Orgeln är det dominerande instrumentet i Svenska kyr-

kan, inte minst vid söndagens högmässa. Beroende på sångens karaktär och placering i gudstjänsten kompletteras kyrkorgeln ofta med piano. Även andra typer av musik kan förekomma. De lokala församlingarnas traditioner spelar stor roll vid den musikaliska gestaltningen.

Den gemensamma psalmsången är utmärkande för den lutherska gudstjänsttraditionen. Det mesta som sjungs i en högmässa hämtas ur *Den svenska psalmboken*. Den utgör ett sammanhållande band för Svenska kyrkan. I den finns hymner och sånger som spänner från 300-talet och fram till idag.

Efter psalmen öppnar prästen firandet »I Faderns och Sonens och den heliga Andens namn«. Alternativt kan man använda en annan trinitarisk formulering, »I Guds, den treeniges namn«, vilket är ett exempel på så kallat inklusivt språk för att undvika maskulina termer.

Efter inledningsord följer syndabekännelse och försäkran om förlåtelse för Jesu Kristi skull. Jämfört med andra närbesläktade samfund har mässans bön om förlåtelse haft en ovanligt stark ställning i Svenska kyrkan.

Efter botakten följer två av de fyra böner och lovsånger med bibliska rötter som tillhör det bärande i kyrkans gemensamma gudstjänsttradition: *Herre förbarma dig* (den blinde Bartimaios bön till Kristus, Mark 10:47, i handboken kallad Kristusrop) och *Lovsången* »Ära åt Gud i höjden« (änglarnas sång vid Jesu födelse, Luk 2:14). I direkt anslutning följer den bön som traditionellt kallats *kollektbönen*. Som namnet säger är det en bön som samlar: församlingens böner och hela inledningen av mässan sammanfattas i en bön som anknyter till den aktuella söndagens tematik (därför har den numera det officiella namnet *Dagens bön*).

Hela eller delar av samlingen beds av församlingen stående; variationerna beror delvis på lokal sedvänja.

Ordet

Ordet är högmässans första huvuddel och här ställs bibelordet i centrum. Förkunnelsen av frälsningen i Kristus föregår och förbereder firandet av samma frälsning i måltiden. Ordet och bordet hör samman.

Karaktären på denna del av gudstjänsten är en annan än mässans samling. Momenten innehåller en tydlig dialog: Gud talar till försam-

lingen (bibeltexter och predikan), som tar emot ordet och svarar på det (eftertanke, sång, trosbekännelse och förbön). Församlingen sitter – i lyssnarposition – under större delen av tiden.

I söndagens högmässa ingår tre bibeltexter: en ur Gamla testamentet, en epistelläsning (brevtext ur Nya testamentet) och en evangelieläsning. Mellan de två första läsningarna kan en psaltarpсалm bes, mellan de två senare sjungs oftast en psalm (gradualpsalmen). Höjdpunkten i denna del av liturgin är läsningen av evangeliet, Kristi egna ord, och församlingen står då upp. Det finns tre årgångar bibeltexter med en gammaltestamentlig läsning, en epistelläsning och en evangelieläsning för varje helgdag samt en psaltarpсалm gemensam för alla årgångar; sammantaget tio bibeltexter per dag fördelade på en treårscykel. I en mässa som firas på en vardag är antalet läsningar färre.

Läsning och utläggning av bibeln utgör högmässans första huvuddel, efter samlingens inledande sånger och böner. De äldre predikstolarna (till höger i bild) används idag ganska sparsamt; predikan hålls oftast från en ambo eller annan plats i koret.

Bibelläsningarna följs av predikan. Predikan har genom det reformatiska arvet en stark ställning i gudstjänsten, men kan variera i längd från 7–8 minuter till det dubbla eller mer. Den lutherska traditionen

har lagt stor vikt vid att bibelordet blir levande och verksamt då det utläggs.

Som ett svar på det som uppfattas som Herrens tilltal ställer sig församlingen upp och stämmer in i kyrkans tro; momentet utelämnas oftast i en vardagsmessa. *Den apostoliska trosbekännelsen* har varit den allmänt brukade i Svenska kyrkan, idag används även *den nicenska trosbekännelsen*. Trosbekännelsen kan bytas ut mot en trinitarisk psalm. I kyrkans förbön, som sedan följer, utövar församlingen sin prästerliga uppgift att be för alla människor (1 Tim 2:1–4).

Måltiden

Måltiden är högmässans andra huvuddel. Traditionellt har man inom Svenska kyrkan talat om denna del av gudstjänsten som nattvard (bokstavligen »måltid på natten«). Nattvarden är ett av de sakrament som konstituerar och kännetecknar kyrkan.

Det finns ingen entydig definition vad gäller sakramenten inom den lutherska traditionen. Man har tenderat att vara restriktiv med terminologin: »Sakrament är en helig av Kristus själv instiftad handling där han genom synliga och jordiska ting meddelar osynliga och himmelska gåvor« (1878 års *katekesutveckling*, fråga 214). Kravet på att det ska finnas en tydlig befallning från Jesus själv gör att till sakrament inom Svenska kyrkan räknas dop (Matt 28:19) och nattvard (Matt 26:26–28 med parallellställen samt 1 Kor 11:23–25). Ibland räknas också bikten, som fått en renässans i modern tid, till sakramenten (Matt 16:19, Joh 20:23).

Att just ordet »nattvard« favoriserats för måltiden betonar att det som sker i gudstjänsten knyter an till det Herren Jesus gjorde »i den natt då han blev förrådd« (1 Kor 11:23). Inom flera samfund har man i modern tid velat tydliggöra detta samband genom att strukturera måltiden i enlighet med instiftelseberättelserna i Nya testamentet. Liksom Jesus vid den sista måltiden »tog, tackade, bröt och gav« (Mark 14:22), *tar* prästen såsom Kristusrepresentant brödet och vinet (tillredelse/offertorium), *tackar* (eukaristisk bön), *bryter* brödet (brödsbrytelsen) och *ger* (kommunion).

Tog. Tillredelsen/Offertoriet är en handling som beledsagas av sång och böner. Medan en psalm (offertoriepsalmen) sjungs dukas altaret

för måltiden genom att bröd och vin tillreds. Under psalmen kan kollekten samlas in, om det inte gjorts tidigare, och bäras fram.

Tackade. Den eukaristiska bönen är mässans mest centrala bön. Som helhet består bönen av en kedja av tacksägelseböner där åminnelse och åkallan flätas samman. En fullständig och stringent utformad nattvardsbön riktas till Fadern genom Sonen i Anden och består av ett *lovsägande* avsnitt som leder över i ett *bönfallande*; de båda fogas samman av berättelsen om nattvardens instiftande. Prästen leder eukaristibönen och församlingen stämmer in med bland annat sång och amen.

Rötterna till denna sammanhållna bönehandling finns i judisk måltidspraxis och dess rituella välsignelser över bröd och vin. Förnyad liturgihistorisk forskning och fördjupad ekumenisk dialog har lett till att det idag råder en internationell konsensus om den eukaristiska bönens struktur och innehåll.

Bönen inleds med en dialog mellan präst och församling (*lovsägelsen*); församlingen reser sig då upp och förblir stående – i lovsångsposition – under hela eller delar av skeendet fram till dess att det är dags att gå fram till kommunion. Prästen fortsätter med *prefationen* som är en sjungen lovprisning av Guds verk med variationer efter kyrkoårets tider (vid jul lovprisas Kristi människoblivande, vid påsk hans uppståndelse och så vidare). Prefationen mynnar ut i *Helig*, en lovsång uppbyggd som en kombination av änglarnas lovsång (Jes 6:3) och folkets jubel vid Jesu intåg i Jerusalem (Luk 19:37). Detta är mässans tredje bibliska lovsång ur kyrkans gemensamma tradition.

Efter Helig följer den andra halvan av en fullständig eukaristisk bön. För denna del av nattvardsbönen finns i kyrkohandboken tretton olika versioner. I utarbetandet av de nuvarande nattvardsbönerna ville Svenska kyrkan ge utrymme åt en mångfald, så att många olika inomkyrkliga traditioner skulle kunna känna sig hemma. Sammantaget skulle bönerna ge uttryck för ett fullödigt mönster, medan detta bara i begränsad omfattning behövde prägla alla de enskilda alternativen. Bönen inleds med någon form av fortsatt tacksägelse för skapelsen och frälsningen som, oftast via en bön om Anden, leder över i skildringen av den sista måltiden och Kristi egna ord.

Den bibliska instiftelseberättelsen bestämmer sakramentsuppfattningen i den lutherska traditionen. Kyrkoordningen betonar att

»nattvarden skall firas med läsning av instiftelseorden samt utdelande av det välsignade brödet och vinet« (20 kap, 1 §). Genom att hänvisa bakåt till evangeliets berättelse knyter kyrkan an till den första nattvarden. Men Herrens ord är också ett levande ord som förmedlar helig Ande. De skapar därför det de säger: »Detta är min kropp/detta är mitt blod«. När ordet kommer till brödet och vinet åstadkommer Andens kraft genom detta ord förvandlingen av nattvardsgåvorna. Luthersk tradition betonar, i likhet med romersk-katolsk uppfattning, *realpresensen*: Kristi kropps och blods verkliga närvaro under brödets och vinets gestalter. Denna starka sakramentala realism kan markeras genom *elevationen* – att prästen efter instiftelseorden lyfter upp nattvardsbrödet och kalken för församlingens tillbedjan. (Det finns även inom Svenska kyrkan en, mindre vanlig, så kallad *receptionistisk* uppfattning: att Kristi närvaro är förbunden med själva utdelandet.)

Nattvardsmåltiden utgör högmässans andra huvuddel. Prästen elevarar (lyfter upp) här kalken för att markera realpresensen: Kristi blods verkliga närvaro under vinets gestalt.

Nattvardsbönens avslutande delar leder antingen över i en trinitarisk lovprisning eller mynnar ut direkt i Herrens bön (Matt 5:9–13). I gudstjänstordningarna återges den bearbetning av *Vår Fader* som gjordes ekumeniskt inom Sveriges Kristna Råd 1996. Den äldre översättningen *Fadervår* kan dock fortfarande användas »utifrån pastorala behov«.

Bröt. I Nya testamentet kan hela nattvardshandlingen kallas »brödbrytandet« (Apg 2:42). Ursprungligen bröt man stora nattvardsbröd för att kunna dela ett enda bröd: brödbrytelsen symboliserar därför enheten i Kristi kropp (1 Kor 10:17). Det förekommer att stora nattvardsbröd används i mässan idag men bruket av mindre oblater dominerar; då används en något större oblat för en symbolisk brödsbrytelse. Prästen hälsar därefter församlingen med Herrens frid (jfr Joh 20:21). En fridshälsning kan utväxlas mellan gudstjänstfirarna, vilket markerar sambandet mellan brödsbrytelsen och enheten.

Det finns ytterligare en symbolik i brytandet: brödets nedbrytande associeras också med hur Jesu kropp »bryts« i offerdöden på korset (Joh 1:29, Heb 9:14, Upp 13:8). Denna koppling tydliggörs genom det gemensamma sjungandet av *O Guds Lamm* (jfr Joh 1:29), den fjärde och sista bibliska lovsången ur kyrkans gemensamma tradition i mässan. Sången har riktning fram mot den närvarande Kristus och föreningen med honom i kommunionen.

Gav. Kommunionen utgör centrum i den lutherska nattvards-spiritualiteten; vi har sett hur kyrkoordningen betonar utdelandet som konstitutivt för nattvardsfirandet. I *Lilla katekesen* knyter Luther i avsnittet om altarets sakrament tydligt an till instiftelseberättelsens ord om att äta och dricka. Det personliga mottagandet av Kristi kropp och blod står i fokus. För den som tar emot i tro skänks som en gåva allt Jesus Kristus utverkat genom sitt offer. Med katekesens ord »ges i detta sakrament . . . syndernas förlåtelse, liv och salighet«. I mottagandet smälter på detta sätt »Kristus för oss« (*Christus pro nobis*) samman med »Kristus i oss« (*Christus in nobis*).

Nattvardsgången har traditionellt sett skett framme i kyrkans kor där det oftast finns en altarrund med plats att falla på knä. Knäfallet uttrycker en vördnad för den heliga närvaron. Idag är det också vanligt, särskilt vid stora mässor med många kommunikanter, att använda sig av en kommuniionsprocession där nattvardsgästerna går fram

och tar emot nattvarden stående. Brödet och kalken distribueras med orden »Kristi kropp för dig utgiven, Kristi blod för dig utgjutet«. Svenska kyrkan har ett *öppet nattvardsbord*: kyrkoordningen säger att »var och en som är döpt får ta emot nattvardsgåvorna« (20 kap., 2 §). Det innebär dels att kristna från andra samfund är välkomna att delta i kommunionen, dels att även barn får delta tillsammans med sina familjer. Det tidigare kravet på konfirmation före första nattvardsgången har successivt upplösts efter att möjligheten 1979 öppnades för döpta barn och konfirmander att delta i kommunionen. Medan församlingen går fram kan solomusik eller gemensam sång förekomma, alternativt sker mottagandet av gåvorna under tystnad och stillhet.

Efter avslutad kommunion iordningställs altaret. Hur man ska handskas med det konsekkrerade bröd och vin som blir över är en delvis olöst fråga där praxis kan växla. Biskoparna inom Svenska kyrkan har betonat att det överblivna måste hanteras på ett respektfullt sätt efter gudstjänstfirandet. Små mängder kan konsumeras, större mängder överblivet bör enligt biskoparna läggas i särskild ask respektive slås ut i vigd jord. Det överblivna brödet kan då användas för sjukkommunion eller tas fram vid nästa mässa och delas ut. Denna tanke på en förblivande närvaro har lett en del församlingar till att skaffa ett särskilt sakramentsskåp i kyrkorummet för att kunna förvara det konsekkrerade sakramentet till nästa kommuniontillfälle.

Måltiden avrundas med en tackbön som anknyter till söndagens firningsämne eller kyrkoårstiden.

Sändning

Högmässan avslutas kort med lovsång och välsignelse. I den lutherska traditionen har den aronitiska välsignelsen (4 Mos 6:24–26) en stark ställning såsom en bibliskt förankrad form för att välsigna. Momenten utgör sammantaget ett utsändande: församlingen sänds ut i världen för att där frambära sig själva »som ett levande och heligt offer som behagar Gud« (Rom 12:1). Kopplingen mellan gudstjänst och Guds tjänst i vardagen tydliggörs genom ett sändningsord precis innan uttåget. Församlingen står upp under sändningen som ett uttryck för

lovsång och för »villigheten att gå ut med budskapet om fred« (Ef 6:15). Allra sist spelas vanligen avslutande musik (postludium).

Historiska perspektiv: från det som syntes till det som hördes – och tillbaka igen

Som redan nämnts har Svenska kyrkan ett dubbelt arv. Den medeltida mässan och den evangeliska omgestaltningen av liturgin på 1500-talet med de förändringar som sedan följde, är fortfarande den grundplatta som gudstjänstliv i Svenska kyrkan bygger på. Folkväckelserna och kyrkoförnyelsen under 1800-talet och ekumeniken under 1900-talet har på olika sätt utmanat och förnyat denna ärvda gudstjänst.

Den medeltida kyrkan i Sverige

Medeltidens spiritualitet var i grunden sinnlig. Vigvatten, smörjelse, salt, ljus, rökelse och bilder bar folkets böner. Den västeuropeiska kyrkan hade av romarriket övertagit latinet som sammanhållande språk, också för sin gudstjänst. I princip sjöngs hela mässan, inklusive textläsningarna – om än med vitt skilda förutsättningar i klostren med sina körer jämfört med sockenkyrkan där det kanske fanns en rudimentärt skolad präst och en enkel kantor (sångledare). Församlingen deltog inte mycket i de liturgiska sångerna i strikt mening utan med andra sånger som lades till den ordinarie ordningen. Vanliga kristna betraktade sig inte därmed som åskådare utan som deltagare i det som skedde. Framförallt var man aktiv genom rituella handlingar: korstecken, bugningar, knäfall, processioner. Vid mässans höjdpunkt – förvandlingen av nattvardsgåvorna till Kristi kropp och blod – föll den enskilde på knä i tillbedjan. Händerna kunde sträckas mot hostian (brödet) eller föras samman i bön, medan man frambar sina egna personliga böner till den i sakramentet närvarande korsfäste Kristus. Detta skådande ansågs lika verksamt som fysisk kommunion. Kommunicera genom att ta emot hostian gjorde den enskilde sällan, som regel tre–fyra gånger per år vid olika tider, och förberedde sig för detta genom att gå till bikt hos prästen. Åtminstone en gång om året, i samband med påsken, skulle alla delta i kommunionen.

Också predikan hade sin givna plats i det ordinarie gudstjänstfirandet. Det var även här skillnad på klostren, där man kunde predika på latin, och den vanliga sockenkyrkan, där prästen självklart predikade på folkspråket. Han började med att till svenska översätta den latinska bibeltext som just lästs eller sjungits. Predikan mynnade ut i att församlingen övade in den kristna trons huvudstycken genom att gemensamt på folkspråket läsa till exempel Trosbekännelsen, Fader vår och Ave Maria. Efter predikan följde, fortfarande på svenska, förbön för kyrka och samhälle och en gemensamt läst syndabekännelse.

Liturgin i den medeltida kyrkan var inte så alldeles enhetlig som vi lätt föreställer oss. Mässan och övriga sakrament hade förstås samma grundform och bärande liturgiska texter. Samtidigt fanns olika stiftstraditioner – som kanske kan liknas vid ett slags liturgiska landskapsdialekter – vad gällde till exempel helgonkalendarium och sångsätt. Innan boktryckarkonsten kommit till Europa kunde man inte upprätthålla en bokstavlig enhetlighet. I det lokala stiftet var det domkyrkans handskrivna *missale* (mässbok) som utgjorde norm.

Svensk reformationstid

I backspegeln framstår senmedeltiden som en epok av stora spänningar: politiska, ekonomiska, sociala, kulturella och förstås teologiska. När dessa till slut briserade i det vi kallar reformationen – i sig ett mångfacetterat fenomen med olika lutherska, reformerta och anabaptistiska riktningar – fick det delvis oförutsedda följder. Reformatorernas ursprungliga intention var att bokstavligen re-formera kyrkan, det vill säga återge henne sin rätta form. Man ville bekämpa det man uppfattade som vidskepelse och förfall i exempelvis helgonkulten, mässfirandet och avlatshandeln. Riktningen var tillbaka till vad man såg som bibliska ordningar. Den komplicerade situationen ledde så småningom till en kyrkosplittring mellan romersk-katolska och olika protestantiska kyrkor.

Det är framförallt två gestalter som ger den reformatoriska kyrkan i Sverige dess distinkta teologiska karaktär: bröderna Olavus och Laurentius Petri. Olavus Petri lät publicera en *handbok* med ordningar för mäsas, dop och andra gudstjänster. Där fanns det gudstjänstmaterial

som behövdes för reformerna och som kunde spridas med den nya trycktekniken. Laurentius Petri blev landets första evangeliska ärkebiskop och satte samman en *kyrkoordning* där kyrkans liv och liturgi reglerades. Båda var med stor sannolikhet involverade när reformprogrammet fullbordades med en *evangeliebok* som innehöll bibelläsningar och böner för sön- och helgdagar, en *psalmbok* som innehöll nya sånger, samt en *översättning av hela bibeln* till svenska.

Det tog hela 1500-talet innan reformationen konsoliderats i Sverige. Man kan knappast tala om ett brott mellan det katolska och det evangeliska när det åtminstone handlar om ett tidsspänn från riksdagen i Västerås 1527, där Gustav Vasa klippte banden med Rom, till Uppsala möte 1593, där kyrkoledningen slutgiltigt beslöt att anta den lutherska bekännelsen. Utvecklingen skedde därför mer i sin egen takt än vad som många gånger var fallet på kontinenten. Till exempel kom man i Sverige (som innefattade Finland) att bibehålla det historiska biskopsämbetet; situationen var annorlunda så nära som i Danmark-Norge. I denna brytning mellan arvet och förändringarna uppstår den svenskkyrkliga traditionen.

Den reformatoriska mässordningen kom med smärre bearbetningar att gälla fram till 1800-talet. Mycket av de sinnliga bruken dömdes ut som behäftade med folktro och skrock. Själva ordningen var inspirerad av Martin Luthers resonemang i *Formula Missæ* om hur det latinska missalet kunde omgestaltas för att användas i ett reformatoriskt sammanhang. Den gudstjänst man ärvt förändrades, snarare än att det var något nytt som infördes. Från den medeltida kyrkan övertogs i Sverige såväl kyrkoårets som mässans grundstruktur. De latinska kollektbönerna för de olika söndagarna bevarades, i vissa fall i omarbetad form, medan helgondagarna minskades. Bara de som kunde grundas i skriften (såsom apostla- och evangelistdagarna och vissa Mariadagar) bibehölls som obligatoriska att fira. Sammanlagt fanns på medeltiden ett fyrtiotal helgondagar förutom sön- och helgdagarna, det vill säga sammanlagt mer än hundra dagar – alltså en tredjedel av året – då det var kyrkoplikt och arbetsfri dag.

Reformatörerna ville åstadkomma en mässa med större pedagogisk klarhet. Det innebar att de många böner som prästen bett tyst medan olika mässpartier sjöngs, antingen ströks eller gjordes om till hög-

lästa. Den teologiskt sett viktigaste nedstrykningen var att den långa latinska nattvardsbönen reducerades till ett reciterande av de bibliska instiftelseorden. Visserligen bibehölls prefation och Helig, men de betraktades – liksom för övrigt under medeltiden – inte som en del av själva konsekrationen. En bakomliggande förutsättning för denna reducering var den medeltida föreställningen att mässan från början bestod av Jesu egna ord (»Kristi mässa«) och kommunion, till vilket apostlarna hade adderat Herrens bön. De dåtida liturghistorikerna i västkyrkan ansåg att detta var det urkristna nattvardsfirandets form. Olavus Petri formulerar det som att instiftelseorden är »oss Canon noogh ther wij oss alle epter retta skole«.

Vidare skulle mässan firas på folkspråket och predikan få en stärkt ställning. Nya församlingssånger på svenska lanserades som ofta var parafraser på gamla latinska mässtexter med annan musik. Lekfolket skulle dessutom få del av kalken som tidigare varit förbehållen prästen, och fokus för nattvardsfirandet flyttades medvetet från skådande till ätande och drickande. Den lutherska traditionen är en kommuniionsfromhet som betonar att mässan är en måltid.

Kontroverserna böljade fram och tillbaka och det var inte på något sätt avgjort hur historien skulle utveckla sig. Med Erik XIV kom ett inflytande för reformert teologi, men vinden skulle vända igen. Under Johan III:s regenttid antogs 1575 ett tillägg till kyrkoordningen, *Nova ordinantia*, och 1576 den mässordning som kommit att kallas *Röda boken*. Denna var ett försök att finna en förmedlande position mellan romerskt och evangeliskt genom att liturgin anknöt till kyrkofädernas skrifter. *Röda boken* är till sin form och sitt innehåll ett unikt svenskt bidrag till liturghistorien. Även om företaget strandade är den grundläggande intentionen – att vara ett slags medelväg – något som kommer att återaktiveras längre fram i tiden, när det i slutet av 1800-talet börjar växa fram ett förnyat kyrkomedvetande inom Svenska kyrkan.

Efter Johan III:s död stod vägvalet mellan hans romersk-katolske son Sigismund och hans farbror hertig Karl, den senare med uttalad reformert hemvist. Hertigen gick segrande ur maktkampen och som kung Karl IX introducerade han en reformert påverkad gudstjänstordning vid sitt hov.

Med Uppsala mötes beslut 1593 att återgå till den tidigreformatoriska mässordningen och Laurentius Petris kyrkoordning från 1571 konsoliderades slutgiltigt reformationen i Sverige. Den svenska kyrkans mässoppvisar efter denna tid inga avgörande särdrag vad gäller gudstjänsten jämfört med andra reformatoriska kyrkor i den lutherska traditionen. Beslutet 1593 kom att vara avgörande också på en mycket konkret punkt: man riktade kritik mot vissa äldre bruk och bland dem elevationen. Denna var påbjuden under i stort sett hela 1500-talet och avskaffades formellt först 1595. Elevationen och tillbedjan av sakramentet sågs av de svenska reformatorerna som en konsekvens av den lutherska uppfattningen av realpresensen, Kristi kropps och blods verkliga närvaro. När elevationen försvann tynade också vördnaden för den sakramentala närvaron bort; det var dock en lång process där medeltida bruk som att fasta före nattvardsgången eller att bruka Symeons lovsång (Luk 2:29–32) efter kommunionen kunde leva kvar långt in på 1800-talet.

Sammantaget kom de evangeliska förändringarna av mässan i sin förlängning att leda till en tydlig förskjutning från det som syntes till det som hördes.

Den fortsatta utvecklingen

Under stormaktstiden etablerade sig Sverige som en europeisk maktfaktor. Den lutherska ortodoxins tid innebar en allt starkare enhetskultur över landet, också vad gäller gudstjänsten. 1686 antogs en ny kyrkolag (som med smärre justeringar kom att gälla till 1993). Under 1600- och 1700-talen utgavs nya psalmböcker, bearbetningar av handbok och bibelöversättning och de kyrkliga helgdagarna reducerades ytterligare 1772 då apostlarnas och evangelisternas dagar avskaffades liksom tredje- och fjärdedagarna vid de stora högtiderna. De grundläggande mönstren från reformationstiden bestod och utvecklades i kraft av sin egen inneboende logik.

Nattvardens ställning i kyrkolivet kom att undermineras och för första gången i kristenhetens historia i Sverige utvecklades en söndagsgudstjänst utan nattvardsfirande. Högmässans ordning följdes då fram till och med förbönerna efter predikan, därefter kunde man

avsluta utan nattvard eller gå vidare med sakramentsfirade. Det fanns i huvudsak två skäl till denna förändring.

Det första var en krock mellan de nya tankarna och gamla vanor. Den lutherska nattvardsfromheten sade att nattvardsgåvorna var till för att ätas/drickas och inte skådas, därför fick inte nattvard hållas om där inte fanns församlingsmedlemmar som avsåg att delta i kommunionen. Och då den medeltida seden att bara kommunicera några få gånger om året kom att leva kvar blev det oönskade resultatet att nattvardsfirandet omöjliggjordes.

Det andra skälet var att predikan fick en allt starkare ställning; i praktiken trängdes nattvardssakramentet ut i marginalen. Förkunelsen kom att omges av ett eget och alltmer utvecklat ritual, med inledande och avslutande böner. I ökande grad gick man till kyrkan för att »höra prästen« som framför allt sågs som »Guds ords tjänare« (*Verbi Divini Minister*, VDM). Från predikstolen kungjordes bland annat också legala nyheter och kungliga påbud, vilket lade ytterligare vikt vid predikstolsakten.

Församlingen blev alltmer av stillasittande åhörare. Även om knäfall och andra kroppsliga uttryck levde kvar in på 1700-talet, så hade mentaliteten förändrats. Med tiden kom alla mässans partier att läsas av prästen ensam. Församlingen deltog bara i psalmsången genom några få sånger som man lärt sig utantill, till exempel den inledande lovsången »Allena Gud i himmelrik« (nuvarande psalmbok nr 18). Från slutet av 1600-talet ökade läskunnigheten och skapade förutsättningar för en större repertoar församlingssånger. Det var dock inte förrän på 1800-tal som psalmboken blev en verklig folkbok som alla ägde. Orgeln gjorde ungefär samtidigt sitt intåg som huvudinstrument i kyrkorna. Vid samma tid föll den gamla enhetskulturen sönder i takt med att industrialismen gradvis avlöste det gamla bondesamhället. Olika väckelserörelser förde med sig andra gudstjänstmönster och nya sånger från kontinenten, England och USA som bröt orgelhegemonin. Så småningom kom en del av dessa så kallade »läsarsånger« att inkorporeras i Svenska kyrkans psalmböcker via den lågkyrkliga rörelsen.

En rad faktorer hade vid det här laget trängt undan nattvardsfirandet från söndagsförmiddagens huvudgudstjänst. Från 1800-talets senare del firades oftast mässan istället i form av en så kallad »skriftermåls-

mässa« vid någon annan tidpunkt. Den var uppbyggd med två delar: först skriftermålet (en rannsakande predikan följt av syndabekännelsen) och sedan måltiden. Tonvikten låg på nattvarden »till syndernas förlåtelse«.

Denna gammallutherska sammansmältning av mässfirande och syndabekännelse har sina rötter långt ner i Svenska kyrkans dubbla arv. Den medeltida latinska mässan innehöll dels prästens tysta syndabekännelse på latin i gudstjänstens inledning, dels församlingens gemensamma på svenska efter predikan. Denna offentliga syndabekännelse var dock aldrig direkt kommuniationsförberedande: för tillträde till nattvarden krävdes bikt inför prästen. Efterhand blev den praktiska effekten av reformationen i dess svenska variant att den enskilda bikten som nattvardsberedelse kom att ersättas av en kollektiv nattvardsförberedande syndabekännelse. Församlingsborna skulle anmäla sitt deltagande flera veckor i förväg, då nattvardsgästernas namn antecknades i communionlängden, och sedan göra sin bekännelse i form av en fristående botgudstjänst – skriftermål – på lördagskvällen eller söndagsmorgonen. Nästa steg blev att skriftermålet slogs ihop med själva nattvardsmåltiden till skriftermålsmässan. Denna ordning legaliserades 1894 men hade då länge varit praxis. (Ordningen kan ännu brukas vid mässor på vardagar.)

En tung botstämning vilade över nattvardsfirandet i 1800-talets kyrka. Den yttre gestaltningen motsvarade innehållet: på altaret användes en praktisk svart vaxduk, men inga blommor och inga ljus. Att prästen sjöng mässans partier upphörde under 1800-talet och kyrkoåret gestaltades inte längre i liturgin annat än genom olika textläsningar. Den kyrkohandbok som antogs 1811 har brukat betecknas som lågvattenmärket i svensk liturghistoria. På avgörande punkter innebar den onekligen ett brott, där de traditionella momenten reducerades till ett minimum. Ordningen var påverkad av den så kallade neologin, en teologi som var starkt influerad av samtidens rationalism och framstegstro. En, som man uppfattade det, begriplig gudstjänst för den dåtida nutidsmänniskan premierades och förkunnelsen sattes tydligt i centrum.

1900-talets liturgireformer

Sedan mitten av 1800-talet har det pågått ett arbete med att restaurera den svenska mässan och föra den åter till källorna. Denna liturgiska förnyelse är djupt sammankopplad med förnyelsen av kyrkotanken inom Svenska kyrkan under samma tid. Rörelsen har gått tillbaka till Svenska kyrkans egna rötter. Först till det lutherska arvet, sedan till det medeltida, därefter till det fornkyrkliga. Det kan med stor förenkling kallas tre överlappande faser.

I en första fas drogs en front mot neologin och liberalteologin (1878 års katekesutveckling som citerats ovan är ett tydligt exempel). Vid den här tiden hade den äldre så kallade lundensiska högkyrkligheten ett stort inflytande. Det var en konfessionellt medveten lutherdom med en tydlig kyrkotanke. Dess *nådemedelkristendom* lade – delvis som en reaktion mot den lågkyrkliga väckelsens betoning av personlig omvändelse, enskild bibelläsning och kyrkan som gemenskap – stor vikt vid den offentliga gudstjänsten, ordets och sakramentens objektiva verkan och kyrkan som institution.

I nästa fas började unglyrkligheten strax efter sekelskiftet 1900 att betona kontinuiteten med medeltiden. Exempelvis lyftes Ansgar och Birgitta fram som en del av det egna arvet. Dessa tankar hör samman med 1800-talets romantik och dess intresse dels för medeltiden, dels för det organiska i naturen och samhället. Sockenkyrkan som legat mitt i byn sedan kristningstiden blev själva sinnebilden för förbindelsen bakåt. I nationalismens tidsålder låg betoningen starkt på det *svenska* i benämningen Svenska kyrkan.

I den tredje fasen flyttades betoningen istället till *kyrkan*. Ett nytt kyrkomedvetande växte fram som sprängde unglyrklighetens nationalism. Inom politiken hade en ny internationalism gjort sig hörd efter det första världskriget. Den nya högkyrkliga rörelse som växte fram hade som intention att återknyta till den allmänliga kyrkan och den stora kyrkliga traditionen. Det innebar inte så mycket en import som en återupptäckt och ett återupplivande av de allmänkyrkliga dragen i det svenskkyrkliga arvet. Denna dubbla betoning av det universella och det särskilda fångades in med begreppet »evangelisk katolicitet«. Kontakterna med den anglikanska kyrkogemenskapen och då

framförallt Church of England inspirerade till att tolka även Svenska kyrkan som ett slags *via media* – en medelväg mellan katolskt och evangeliskt. Den tyska dominansen över kultur och teologi upplöstes i allt snabbare takt när världen åter öppnade sig efter andra världskriget.

Nya impulser kom från kontinenten genom den liturgiska rörelsen, den ekumeniska rörelsen och bibelrörelsen. Dessa tre förnyelserörelser hängde nära ihop och var samfundsöverskridande. I mötet med dem kom Svenska kyrkan att utmanas och utvecklas under 1900-talet. Bibelrörelsen innebar ett förnyat studium av det nytestamentliga materialet och den tidiga kristna kyrkan. De bibliska bilderna av kyrkan som Guds folk och Kristi kropp togs upp på nytt (1 Petr 2:9–10, 1 Kor 12:12–31). Nytt ljus föll också över liturgins historia och dåtida form. Genom att vända sig till fornkyrkan kunde man arbeta med den liturgi som var det gemensamma ursprunget till såväl den romersk-katolska som den evangeliska mässan; snart fann man också bryggor till den östliga traditionen.

Den liturgiska rörelsen innebar en ekumenisk strävan efter ett hållbart mönster för mässans firande genom att söka sig tillbaka till de bibliska och patristiska källorna. Arbetet byggde dels på saklig grundforskning, dels på förnyad pastoral praxis. Företeelsen var internationell och i Sverige var det den nya högkyrkligheten som kom att gå i bräsch för utvecklingen. Från och med 1930-talet drev man aktivt sina ideal under slagordet »kyrklig förnyelse«. De missaleutgåvor och annat liturgiskt material som den högkyrkliga arbetsgemenskapen publicerat har otvivelaktigt bidragit till att ge Svenska kyrkans gudstjänst en mer allmänkyrklig karaktär.

De nya gudstjänstböcker som såg dagens ljus vid mitten av 1980-talet innebar tydliga steg i denna riktning (evangelieboken 1983, psalmboken och kyrkohandboken 1986). Där konsoliderades de föregående årtiondenas arbete utifrån den liturgiska rörelsens program. Några övergripande tendenser kan tecknas:

Nattvardslivets förnyelse. Svenska kyrkan upplevde under 1900-talet något av en nattvardsväckelse. Den starka tonvikten vid predikan balanserades alltmer av en ny sakramental medvetenhet. För 100 år sedan fanns många församlingar där nattvard firades två gånger om året: vid konfirmandernas nattvardsgång och på långfredagen. Idag är det

många församlingar som firar eller i varje fall strävar mot söndaglig mässa, därtill kommer mässor på vardagar i allt större utsträckning. Aldrig tidigare under kristendomens tusen år i landet har det gått så många till kommunion så ofta som idag.

Nattvardsliturgins förnyelse. Inte bara kvantitativt utan även kvalitativt förändrades nattvardslivet i Svenska kyrkan. Ordningen för högmässa restaurerades steg för steg i allmänkyrklig riktning. Framväxande internationell konsensus om vad som utgör det bärande i det kristna nattvardsfirandet och särskilt nattvardsbönen, gjorde det omöjligt att upprätthålla den gamla uppfattningen om att det var de bibliska instiftelseorden och kommunionen allena. De olika samfundet kom därför att arbeta utifrån en och samma grundstruktur för sina nattvardsliturgier och eukaristiska böner. Avgörande betydelse har det så kallade BEM-dokumentet (*Baptism, Eucharist, Ministry – Dop, Nattvard, Ämbete*) från 1982. Det utarbetades inom ramen för Kyrkornas världsråd under medverkan av romersk-katolska kyrkan. Där sammanfattas de resultat man uppnått och dokumentet ger en grundordning för nattvardsliturgin med 20 baselement (varav merparten hör till nattvardsbönen). De enskilda kyrkorna uppmanas att »pröva sina liturgier i ljuset av den enighet om nattvarden vi håller på att uppnå« (III.28). Kyrkohandbokens inledning knyter här an genom att hänvisa till »ett gemensamt ekumeniskt grundskeende för gudstjänsten«.

Den gamla sammankopplingen av nattvardsgång och syndabekännelse fick under 1900-talet nya följder. Då en fullödigare mässordning ersatte skriftermålmässan, kvarstod kravet på kommuniionsberedelse. När antalet nattvardsgångar samtidigt ökade blev ordningen med fristående botgudstjänster för tungrodd. Lösningen blev att 1942 flytta in hela skriftermålet i högmässans inledning, vilket till och med handboken 1986 gett botakten en särskild tyngd inom Svenska kyrkan. Rester av detta kan fortfarande synas.

Kyrkomusikens förnyelse. Till förnyelsen hörde en påfallande breddning av de musikaliska uttrycken. Den traditionella liturgiska sången återupprättades under 1900-talet och det gregorianska arvet har levt ovanligt starkt inom Svenska kyrkan vad gäller mässans fasta partier. Samtidigt kompletterades de traditionella tyskinspirerade koralerna efter hand av läsarsånger (psalmbokstillägget 1922) och engelska

hymner (från och med 1937 års psalmbok). Från 1960- och 1970-talet har setts en flora av kyrkvisor, nyskrivna psalmer och meditativ musik i olika psalmbokstillägg. Den psalmbok som fastställdes 1986 – och som ännu är den som används – har i praktiken inte samma normerande ställning som sina föregångare. Ändå utgör den ett enhetsband inom Svenska kyrkan, samtidigt som den har en stor styrka i att de första 325 psalmerna delas med svensk frikyrklighet (och en stor del av dem även med Stockholms katolska stift).

Kyrkoårets förnyelse. Inom den äldre lundensiska högkyrkligheten hade det väckts ett intresse för kyrkans år som den nyare högkyrkligheten tog vidare. Återskapandet av till exempel askonsdagens och påskens särskilda gudstjänster – inte minst påsknattsvakan – var en delvis parallell rörelse på romersk-katolsk och evangelisk-luthersk mark. Inom Svenska kyrkan finns idag ett starkt medvetande om kyrkoårets pedagogik där frälsningshistorien aktualiseras. Å andra sidan innebar 1900-talet en fortsatt reducering av kyrkoåret genom att flera högtider (till exempel Marie bebådelsedag) flyttades till en närliggande söndag.

Rikare bibelläsningar. Liksom många andra samfund har Svenska kyrkan fått en breddad bibelrepertoar. Med evangelieboken 1983 infördes dels tre fullständiga årgångar för textläsningarna, dels ökades antalet läsningar för en söndag från två till tre; den tidigare seden att läsa *antingen* en epistel eller (ett fåtal gånger) en gammaltestamentlig läsning ersattes av nuvarande ordning. Inte minst har detta inneburit ett rikare urval ur Gamla testamentet.

Aktivt deltagande. Den liturgiska rörelsens ideal om aktivt deltagande (*participio actiosa*) bröt församlingens ibland passiva åhörarroll och kunde exempelvis knyta an till den lågkyrkliga delaktighetstanken med många agerande. Från att inte ens ha läst med högt i Herrens bön, är församlingen idag en dialogpartner genom hela mässan. Idealt tänkt skall det befrämja den inre delaktigheten i skeendet.

Ny sinnlighet. Skönhetens betydelse för rummet och riten har kommit att betonas alltmer. Altarblommor, altarljus, kyrkliga textilier och annan utsmyckning är idag så självklara att det kan vara svårt att förstå hur annorlunda det var för ett sekel sedan. Till det sinnligas återkomst hör också olika kroppsliga uttryck: korstecken, processioner, knäfall och så vidare. Störst teologisk signifikans har det förnyade bruket av

elevationen, eftersom den understryker de bibliska instiftelseordens betydelse som konsekurationsord och konkret markerar realpresensen av Kristi kropp och blod.

Det är tillsättandet av 1968 års kyrkohandbokskommitté – vars arbete kom att leda fram till 1986 års kyrkohandbok – som på svensk-kyrklig mark markerar det breda genomslaget för den liturgiska rörelsen. Denna kommitté arbetade medvetet nära de internationella förnyelseströmningarna. Samtidigt är det med dess verksamhet som diversifieringen av Svenska kyrkans gudstjänstliv börjar. Tillstånd gavs till församlingarna att från och med 1970-talet pröva olika försöksordningar i praktiken; ett annat fenomen var lokala temamässor som formades utifrån det valda temat istället för att hämta sitt grundmönster från högmässan. Gudstjänstfirare och präster vande sig vid att inte bara *gestaltningen* av gudstjänsten utan också själva *ordningarna* och dess texter kan skifta ganska rejält mellan församlingarna.

Med handboken 1986 knäslattes en princip om differentiering. För det första innehöll den många olika gudstjänstformer. För det andra ville man ge olika teologiska traditioner inom kyrkan möjlighet att hitta böner som var förankrade i den egna spiritualiteten. I praktiken accepterades olika nattvardsläror inom Svenska kyrkan då man antog åtta olika nattvardsböner som inte nödvändigtvis uttrycker samma sakramentslära. Den enhet i gudstjänsten som tidigare fanns var uppruten.

Gudstjänst i 2000-talet

Under 2000-talet kan två motsatta tendenser kan skönjas. Å ena sidan finns en partikulär tendens. Det som utmärker dessa mässor är den lokala förankringen och en strävan efter inkulturation och kontextualisering. Här fortsätter linjen från försöksverksamheten och temagudstjänsterna. Mässan utformas på plats och kan exempelvis anknyta till en viss kyrka (Katarinamässan, Alvestamässan), grupp (kvinnomässa, sinnesromässa, pilgrimsmässa) eller musikgenre (rockmässa, folkmusikmässa, mässa utifrån en musikartists sånger). Ibland kan den kristna gudstjänstens grundstruktur och markörer vara svåra att skönja, och i många fall har man helt eller delvis släppt förankringen i

den gemensamma handboken. Teologiskt vilar denna typ av mässor på den gamla föreställningen om nattvardens ursprungliga form. I praktiken upprätthåller Svenska kyrkan den senmedeltida sakramentsdefinitionen genom de grundläggande bestämmelserna i kyrkoordningen, att nattvard firas med läsning av instiftelseorden samt utdelande (se ovan).

Å andra sidan finns en universell tendens. Här vill man medvetet odla kontinuiteten med den stora kyrkliga traditionen och vårda de allmänkyrkliga dragen i liturgin. Inom såväl Svenska kyrkan som delar av svensk frikyrklighet finns idag ett intresse för den odelade kyrkans tro och spiritualitet och man har talat om en »katolsk återkomst« i vår tid. En viktig faktor här är den ökade invandringen som gett en ny närvaro av ortodoxa och orientaliska kyrkor från olika delar av Mellanöstern och Afrika liksom av romerska katoliker från hela världen.

En framtidsfråga för Svenska kyrkan är spelet mellan dessa båda tendenser. Den kyrkohandbok som efter många års arbete och debatt antogs för bruk från och med 2018 sökte finna en framkomlig väg. Istället för en uppsjö av gudstjänstordningar ville man se den gemensamma grundstrukturen som något sammanhållande. Samtidigt fanns en uttalad ambition att ge utrymme för teologisk mångfald (exempelvis kan man se hur den reformerta underströmmen i svenskkyrklig tradition får ett förnyat genomslag i nattvardsteologin). Möjligheten till igenkänning är i praktiken begränsad eftersom det finns olika varianter av varje enskilt moment och flera moment dessutom är möjliga att välja bort helt.

Idag är det i praktiken svårt att röra sig mellan församlingar i Svenska kyrkan och uppfatta att de tillhör en och samma kyrka. Huruvida den nya kyrkohandboken kan bidra till en större enhet i gudstjänsten återstår att se.

Liturgins aktörer

Den nya kyrkosynen under 1900-talet betonade kyrkan som ett gudstjänstfirande folk. Idag förutsätts liturgins gemenskapskaraktär och ett aktivt deltagande av hela församlingen i de partier som är avsedda för detta; därmed krävs också en genomtänkt rollfördelning.

Under medeltiden agerade prästen tillsammans med klockaren och ministranter (altartjänare). Församlingens kyrkvårdar hade hand om de kyrkliga inventarierna, inklusive att ställa i ordning inför mässfirandet. I katedralerna fanns ett utbyggt system med sju vigningsgrader för olika typer av liturgisk tjänst. Dessa vigningar till diakon, subdiakon, akolut och så vidare försvann i och med reformationen. Kvar blev prästen och de funktioner som sköttes av klockaren och kyrkvårdarna. I och med 1800-talets musikaliska psalmförnyelse tillkom organister; med hjälp av denna nya musikaliska resurs växte under 1900-talet den starka svenska kyrkokörsrörelsen fram.

Kyrkoordningen säger att »en nattvardsgudstjänst ska ledas av den som är behörig att utöva uppdraget som präst i Svenska kyrkan« (20 kap, 3 §). Kyrkohandboken räknar idag samtidigt med att *alla* gemensamt deltar i böner, syndabekännelse, trosbekännelse och så vidare. *Prästen* har genom sin vigning en begränsad men viktig uppgift i liturgin: att leda mässan, förvalta sakramenten och förkunna. Prästen öppnar och avslutar det gemensamma firandet i den treenige Gudens namn, leder de bärande böerna under mässans lopp och främst den eukaristiska bönen. I regel är det också prästen som läser evangeliet och predikar. *Diakonen* kan numera också ha en plats i svenskkyrkligt gudstjänstliv och ett liturgiskt diakonat har etablerats i enskilda församlingar genom anknytning till traditionell ordning i västkyrkan: diakonen har som sina främsta liturgiska uppgifter att läsa evangeliet, leda förbönen samt distribuera det konsekrerade vinet vid kommunionen. Till dessa ämbetsspecifika uppgifter finns en stor lokal variation av uppgifter. För att ta några exempel: *Textläsare* kan medverka vid högmässans två första läsningar och *förebudjare* i kyrkans förbön. *Ministranter* kan exempelvis bära kors och ljus i ingångs-, evangelie- och utgångsprocession. *Kyrkvårdarna* har ofta sina specifika uppdrag, som kan vara att bära fram bröd och vin till altaret och ta upp kollekten, medan *kyrkomusikern* och *kören* bidrar till församlingens gemensamma sång.

Liturgins miljö

Sett över tid är kyrkorummets och inredningens liturgiskt bestämda funktion tämligen konstant: det är ett rum för förkunnelse och sakramentsfirande. Liturgiska centra blir då platserna där bibeln läses och utläggs (ambo/predikstol), nattvarden firas (altaret) och dop förrättas (dopfunten).

Kyrkorummet, inventarier, bilder och symboler

Ett samfunds levande minne är kopplat även till hennes kyrkobyggnader. Med en kontinuerlig närvaro över tusen år är Svenska kyrkan det samfund i landet vars kyrkorum spänner över längst tidsspänn.

De första kyrkorna i landet var gårdskapell av trä under kristningstiden. Med kristendomens fastare etablering kom stavkyrkor och multifunktionella stenkyrkor i enkel romansk stil (tidigare kallade »försvarskyrkor«). Genom mer utvecklade kontakter med kontinenten byggdes så småningom mer avancerade romanska kyrkor och senare katedraler och kyrkor i gotisk stil. Medeltidens kyrkorum var färgrika, med bilder av Kristus, Maria och helgonen på väggarna. Ett stort krusifix med den romanske triumferande Kristus eller den gotiske lidande Herrens tjänare fanns i blickfånget.

Predikstolen fördes in i kyrkorummet från senare delen av medeltiden. Den fick under kommande århundraden en alltmer dominerande ställning, där rummets utformning svarade mot gudstjänstens tilltagande predikocentrering. Predikans ökande längd gjorde kyrkbänkar för alla till en nödvändighet och församlingen antog alltmer karaktären av åhörare. Ordcentreringen gjorde avtryck också i kyrkorummets symbolvärld. Bilder ersattes alltmer av bibelspråk även på altaruspsatser, och helgonen fick maka på sig för kungamonogram.

1600-talets barock avspeglar både den svenska stormaktstidens självbild och den triumfatoriska hållning som präglade det post-reformatoriska Europa på ömse sidor om de konfessionella gränserna. Runt sekelskiftet 1800 fick nyklassicismen genomslag: öppna och ljusa byggnader med inspiration från antiken visade på förnuftets ljus och den rationella religionen. De okroppsliga idealen fick här fullt genom-

slag med bleksiktiga rum och abstrakt symbolik. Med befolkningsökningen under 1800-talets andra halva byggdes som aldrig förr. De nyklassiska »Tegnérladorna« på landsbygden ersatte ofta en gammal medeltida kyrka som blivit för liten och vars stil inte uppskattades vid det moderna genombrottets tid. Samtidigt byggde väckelserörelserna inom Svenska kyrkan en helt annan typ av gudstjänstlokaler: enkla böne- och missionshus, där betoningen låg på gemenskapen och förkunnelsen. Under sent 1800-tal kom en våg av nygotik: man ville nu skapa gudstjänstrum som inte bara var åhörarsalar utan plats för tillbedjan och vände sig till historien för att finna inspiration för mer kyrkligt präglade byggnader och bilder.

1900-talet var det stora nybyggandets tid. Den största folkomflyttningen i Sveriges historia gick från landbygd till stad, och i takt med att städerna expanderade behövdes nya kyrkor. Det vardagsarbete som växte fram under 1900-talet krävde församlingshem. När man projekterade nya kyrkor blev det naturligt att bygga ihop kyrkorum med övriga lokaler. De nya så kallade småkyrkorna var tydligt en plats för församlingsgemenskap i och utanför gudstjänsten. Även kyrkorummen präglades av gemenskapstanken och man ville ofta låta församlingen samlas runt altaret. Den liturgiska rörelsens tankar om ett »värdigt men enkelt« firande (*noble simplicity*) hämtade delvis sin inspiration från funktionalismen och de moderna kyrkorummen är ganska avskalade. En annan och delvis motsatt tendens är att ikonerna från 1900-talets sista decennier och framåt gjort ett stort intåg i svensk-kyrklig miljö. Maria och de andra helgonens bilder finner återigen sin plats i Svenska kyrkans gudstjänstrum.

När äldre kyrkor idag byggs om vill man för det mesta göra liturgiskt motiverade omgestaltningar av rummet: ett tydligare fokus i rummet som flyttar tyngdpunkten till ett fristående altare. De klassiska predikstolarna betonade predikans primat i de reformatoriska kyrkorna och det är symptomatiskt att de idag alltmer kommit att ersättas av en enklare ambo: rummet återbalanseras från ordet till bordet. Den moderna liturgiska rörelsens strävan efter ett firande av mässan med prästen vänd mot folket (*versus populum*) istället för mot öster (*ad orientem*) fick allt större genomslag under 1900-talets gång. Ofta vill man också inreda ett litet kapell i de större kyrkorna för mindre gudstjänster. I

de allra flesta kyrkor finns idag en ljusbärare, med möjlighet att tända ett ljus och be en bön; seden är ganska ny och spred sig från 1960-talet utan några påbud ovanifrån. Kyrkorummet i Svenska kyrkan är idag inte längre bara ett rum för åhörare.

Liturgisk klädsel

Det nordtyska området kännetecknades av en betydligt större konservatism, och därmed större eftersläpning, än de reformert präglade delarna av Tyskland och England. Detta märks på sådana saker som skrud och kyrkoutsmyckning. Kyrkliga textilier och liturgiska kläder kunde i Sverige brukas in på 1600- och 1700-talen. Så småningom ersattes dock de med tiden utslitna plaggen av en enkel prästkappa.

Efter »svarta kappans« tid har Svenska kyrkan återvunnit den allmänkyrkliga liturgiska klädseln med alba eller röklin för präster ihop med stola och mässhake, oftast i olika uppsättningar efter kyrkoårets färger. Från tidigt 1900-tal växte det fram en paramentarörelse med intresse för liturgins skönhet (paramenta = kyrkliga textilier). Till att börja med var det vanligt antingen med import eller att plaggen syddes lokalt av syföreningen. Snart flöt dock paramentaintresset samman med hemslöjdsrörelsen till en särpräglad svensk hantverkstradition vad gäller mässhakar med mera. Idag kompletteras dessa originalverk ofta – återigen – med konfektion från kontinenten eller England. I takt med att fler än prästen kommit att göra tjänst i mässan har också bruket av särskilda liturgiska plagg spridits till diakoner, ministranter, konfirmander och så vidare.

Dopet

Alltsedan kristendomen omfattade hela befolkningen och intill modern tid har dop i Sverige betytt dop av barn. Alla barn döptes in i Svenska kyrkan, med några få lagreglerade undantag längre fram i tiden (judar, romersk-katolska och frikyrkliga troende). Under 1800-talets polemik med de baptistiska rörelsernas kritik kom barn-dopet ytterligare att betonas som ett uttryck för Guds handlande. Ungkyrkligheten talade senare om »den förekommande nådens sa-

krament«: dop av barn uttrycker att Gud söker en människa innan hon själv söker Gud. Därmed betonades det objektiva sakramentala skeendet i dopet.

Den som en gång blivit döpt kan enligt Svenska kyrkans syn aldrig döpas igen. Däremot kan dopet bekräftas, först och främst genom konfirmationen (lat. *confirmare*, »bekräfta«) som erbjuds i mitten av tonåren: undervisning i den kristna tron leder fram till en konfirmationsgudstjänst med ett eget ja till dopet och en bön om den helige Ande med handpåläggning.

Dopets ställning är under stark omvandling. Dop av barn dominerar men dopseden är vikande. Dessutom är Svenska kyrkan idag det samfund i landet som döper flest vuxna. Dessa förändringsprocesser aktualiserar en bearbetning av dopteologin.

I den lutherska traditionen förstås dopets sakrament i samma kategorier som altarets sakrament: Jesu instiftelse är ett levande ord som förenas med jordiska ting och så åstadkommer sakramentet. Luther skriver i sin lilla katekes: »Dopet är inte blott vatten, utan vatten som är helgat genom Guds befallning och förbundet med hans ord: 'Gå ut och gör alla folk till lärjungar: döpa dem i Faderns och Sonens och den heliga Andens namn' [Matt 28:19].«

Kyrkordningen säger att »dopet ska ske i Faderns och Sonens och den helige Andes namn med rent vatten genom begjutning eller ned-sänkning. Svenska kyrkan erkänner varje dop som sker i denna ordning« (19 kap., 1 §). I dogudstjänsten kommer därför själva vatten-ösningen i fokus.

För dopet är dopfunten liturgiskt centrum i kyrkorummet. Om den inte finns i ett särskilt dopkapell i en större kyrka, kan den stå framme i koret för att vara väl synlig i samband med dop eller stå vid ingången till kyrkorummet som en påminnelse om dopet som vägen in i kyrkan. Bredvid dopfunten står det stora ljus som kan ha tänts första gången under påsken och som vid dopfunten blir ett tecken på att man döps in i Kristi död och uppståndelse (Rom 6:3–5).

Dopordningen

Som ett sakrament förrättas dopet normalt av en präst (undantaget som bekräftar regeln är att i en krissituation får en döpt person förrätta nöddop). Vare sig det är barn eller vuxna som döps, följs samma ordning. Dopet kan firas som en fristående dopgudstjänst eller info-gas i söndagens ordinarie gudstjänst; psalmer sjungs på några ställen och solosång kan interfoliera ordningen. Dopkandidaten är iklädd vit dräkt: dopklänning för barn, vit kåpa för vuxna (jfr Upp 7:9–14).

Inledning

- Inledningsord
- Mottagande av dopkandidaten: namnfråga, tackbön, befrielsebön
- Herrens ord om dopet

Efter att inledningsvis ha frågat efter dopkandidatens namn, följer en inledande tackbön och därefter en befrielsebön med korstecknande: »Ta emot korsets tecken (på din + panna, på din + mun och på ditt + hjärta). Jesus Kristus, den korsfäste och uppståndne, kallar dig att vara hans lärjunge.« Läsning av dopbefallningen avslutar dopgudstjänstens inledning och leder över till själva dopet.

Dopet

- Dopbön över vattnet
- Trosbekännelsen
- Dophandlingen: vattenösning och bön om Anden
- Välkomnande med överlämnande av dopljus
- Förböner, Herrens bön
- (Välsignelse)

Dophandlingen inleds med en välsignelse av vattnet. Församlingen instämmer därefter gemensamt i trosbekännelsen, som kan följas av att en fråga riktas direkt till dopkandidaten eller till dopföräldrarna: »Vill ni att ert barn ska döpas/Vill du döpas till denna tro ... och vara en del av Kristi (världsvida) kyrka?»

Barndopet har haft en stark ställning inom Svenska kyrkan som »den förekommande nådens sakrament«.

Dophandlingen följer och består av två delar. Först dopet i Faderns och Sonens och den heliga Andens namn, därefter en bön om Anden (jfr Joh 3:5): »NN, jag döper dig i Faderns och Sonens och den heliga Andens namn. – Livets Gud, uppfyll NN med din heliga Ande, och hjälp henne/honom att dag för dag leva i sitt dop.« Begjutning av huvudet, tre gånger enligt kyrkohandboken, är det klart dominerande bruket.

För att tyda dopet överlämnas ett dopljus till den nydöpte med orden: »Tag emot detta ljus. Det är en påminnelse om Jesus som sa: 'Jag är världens ljus. Den som följer mig ska inte vandra i mörkret utan ha livets ljus' [Joh 8:12].«

Ett förbönsparti följer och därefter Herrens bön. (Vid en fristående gudstjänst avslutas med välsignelsen.)

Avslutning

Den svenska högmässan – i bestämd form och singularis – är ett minne blott. Dels lever Svenska kyrkan i en ekumenisk och mångreligiös kontext, dels tycks differentieringen inom samfundet fortsätta att öka.

Om man ser till gudstjänstlivet *som helhet* tycks den tidigare strävan efter allmänkyrklig förnyelse övergivits. Det är också en öppen fråga hur pass mycket av normerande karaktär kyrkohandboken kommer att få i framtiden. Klart är att en tidigare mycket stark enhetlighet har ersatts av en stor mångfald och vilken tro som kommer till uttryck i Svenska kyrkans gudstjänstliv varierar.

Denna kluvenhet har kanske sina djupaste rötter ner i reformationstidens strävanden: att åstadkomma en evangeliskt förnyad kyrka på katolsk grund. Det finns många möjliga tolkningar av vad denna kyrka egentligen är. Skall samfundet komma till klarhet hur man ser på sig självt, innebär det med nödvändighet ett val av vilka delar av historien – lutherska, reformerta, katolska – som aktiveras.

För vidare läsning

Brilioth, Yngve, *Nattvarden i evangeliskt gudstjänstliv*, Stockholm 1951, 2 rev. uppl.

Edgards, Ninna, *Gudstjänst i tiden. Gudstjänstliv i Svenska kyrkan 1968–2008*, Lund 2010.

Ellverson, Karl-Gunnar, *Handbok i liturgik*, Stockholm 2003.

Helander, Sven, Pernler, Sven-Erik, Piltz, Anders & Stolt, Bengt, *Mässa i medeltida socken. En studiebok*, Skellefteå 1993.

Isacson, Mikael & Löwegren, Mikael, »Kommentar och anvisningar«, *Mässbok*, Skellefteå 2018, s. 9–46.

Martling, Carl Henrik, *Svensk liturgihistoria*, Stockholm 1992.

Martling, Carl Henrik, *Liturgik. En introduktion*, Stockholm 2006, 2 rev. uppl.

The Meaning of Christian Liturgy: Recent Developments in the Church of Sweden, ed. Oloph Bexell, Grand Rapids Michigan 2012.

Pahlmblad, Christer, *Mässa på svenska. Den reformatoriska mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden* (Bibliotheca Theologiae Practicae 60), Lund 1998.

Pahlmblad, Christer, *Mässa för enhetens skull. Kommentarer och förslag till en reviderad mässordning för Svenska kyrkan*, Skellefteå 2014.

Petersson, Kjell, *Åkallan och åminnelse. Nattvarden i mötet mellan luthersk tradition och ekumenisk teologi* (Bibliotheca Theologiæ Practicæ 64), Lund 2000.

Petersson, Kjell, *Född av vatten och Ande*, Skellefteå 2012.

Senn, Frank, »Scandinavian Liturgies«, *Christian Liturgy. Catholic and Evangelical*, Minneapolis 1997, s. 393–447.

Svenska kyrkans gudstjänstböcker

Kyrkohandböcker för Svenska kyrkan. De gudstjänstordningar som reglerar högmässan och andra gudstjänster: 1541 (den första officiella upplagan, med ett stort antal föregångare och efterföljare under 1500-talet), 1614, 1693, 1811, 1894, 1917, 1942, 1986, 2017.

Psalmböcker för Svenska kyrkan. De sånger som sjungs av församlingen gemensamt i gudstjänsten: 1536, 1622, 1695 (den första officiellt antagna), 1819, 1922 (tillägget *Nya sånger*), 1937, 1986.

Evangelieböcker för Svenska kyrkan. De bibeltexter som läses i gudstjänsten på sön- och helgdagarna: 1544, 1628, 1862, 1921, 1942, 1983, 2002.

Svenska bibelutgåvor. De officiellt antagna översättningarna av bibeltexten till svenska: 1541 (»Gustav Vasas bibel«), 1703 (»Karl XII:s bibel«, en revision av 1541), 1917, 2000.

